

skrępowane (2 Tm 2, 9). Żywe i skuteczne jest ostrzejsze niż miecz obosieczny i przenika aż do rozdzielenia duszy i ducha (Hbr 4, 12).

Podsumowując powyższe rozważania należy stwierdzić, że wyrocznia Am 8, 11—12, w której prorok Amos zapowiada jako karę Boga *głód słuchania słów Jahwe*, ani nie mówi o ustaniu profetyzmu, ani też nie ma na uwadze rzeczywistego braku pouczenia Bożego oraz zaprzestania ingerencji Bożej w dzieje Ludu Bożego. W groźbie tej chodzi o zrodzone w ludzkiej świadomości poczucie oddalenia się Boga, Jego zatajenia się. Źródła tego stanu rzeczy — jak na to wskazuje kontekst — trzeba szukać w nieposłuszeństwie Izraela objawionemu prawu Bożemu oraz zwinionej fałszywej interpretacji Jego łaskawej Opatrzności.

Lublin

URSZULA SZWARC

Franciszek Sieg SJ

SIEDEM GWIAZD — ANIOŁOWIE SIĘDMIU KOŚCIOŁÓW (Ap 1, 20)

KWESTIE LITERACKIE

Określenie „siedem gwiazd” występuje w Apokalipsie św. Jana w 1, 16 n. 20; 2, 1 b; 3, 1 b. Zatem ono nie zachodzi w rozdziałach 4—22. Teksty 2, 1 b i 3, 1 b wykazują pewną analogię. W obu podmiot występuje w formie imiesłowu rzeczownikowego, który wyraża aktualny stan i stosunek zaangażowania podmiotu względem przedmiotu; nadto stylistyczna forma „to mówi” (*táde légei*) połączona z wymienionym imiesłowem utrzymuje je w równorzędnym charakterze.

W stosunku do tekstu Ap 1, 16 a, który stanowi fragment opisu cech postaci z Ap 1, 13, w 2, 1 b i 3, 1 b, zauważa się też inny kontekst. Występuje w nich inne, stosunkowo dowolne zestawienie atrybutów, które nie odpowiada ich kolejności w opisie Ap 1, 12—16, gdzie o siedmiu gwiazdach mówi się dopiero w wierszu 16 a, podczas gdy o siedmiu świecznikach była mowa już w 1, 12 b i 13 a. Porównując zaś 2, 1 b i 3, 1 b okazuje się, że w pierwszym umieszcza się siedem gwiazd w kontekście „siedmiu świeczników”, w drugim „Siedmiu Duchów Boga”. O tej ostatniej metaforze nie ma zaś żadnej wzmianki w opisie 1, 12—16 ani w 1, 17 c. 18.

Wiersz 1, 20 zawiera interpretację dwóch metafor z opisu wizji 1, 12—16, mianowicie siedem gwiazd i siedmiu świeczników. Podmiot, który je wyjaśnia, przedstawia się najpierw w formule 1, 17 c. 18. Dlatego też występuje w 1, 20 a grupa zaimkowa „w mojej (...)”, a forma czasownikowa „ujrzałeś” odsyła do wcześniejszego wydarzenia, którego świadkiem był autor, a sprawozdanie o nim złożył w 1, 12—16. Wiersze 1, 12 nn i 1, 20 są więc dwiema odrębnymi relacjami o tym samym wydarzeniu, mianowicie Jana wizjonera i postaci, która przedstawiła się Janowi w 1, 17 c. 18. Tym samym postać ta potwierdza relację Jana.

Różnice, jakie zachodzą w tekstach 2, 1 b i 3, 1 b, w porównaniu z 1, 16 a i 1, 20 wydają się wskazywać na późniejszą redakcję 2, 1 b i 3, 1 b. Podstawowym tekstem o siedmiu gwiazdach jest Ap 1, 16 a. Być może, że właśnie autorytatywna interpretacja w Ap 1, 20 metafor „siedmiu gwiazd” z 1, 16 a i „siedmiu świeczników” z 1, 12 b. 13 a dała podstawę autorowi względnie redaktorowi Ap 2—3 do aplikacji tekstu z Ap 1, 16 a aż w dwóch różnych listach. Po ustaleniu podstawowego tekstu można przejść do omawiania sensu symbolicznego obrazu siedmiu gwiazd w prawej ręce.

MOTYWY ANALOGICZNE

Sens obrazu „siedem gwiazd w prawej ręce” nie jest bezpośrednio oczywisty. Nawet dane zawarte w kontekście nie były dla niektórych autorów wystarczające celem jego wyjaśnienia i dlatego szukali rozwiązania w analogicznych obrazach orientalnych, np. w micie o bogu, który stoi na biegunie i trzymając siedem gwiazd Małej Niedźwiedzicy obraca oś świata, czyli według tych orientalnych wierzeń był on rządcą świata¹. Ci autorzy interpretują analogicznie obraz siedmiu gwiazd w prawej ręce postaci opisanej w Ap 1, 13 nn jako symbol jej władzy nad światem². Inne rozwiązania przyjął Ernst Lohmeyer³, który zwrócił uwagę na monety rzymskich cesarzy Hadriana i Kommodusa, na których również widnieje symboliczny obraz „siedmiu gwiazd”, będący symbolem ich władzy nad światem. E. Lohmeyer wnioskuje z tego faktu, że symbol siedmiu gwiazd był powszechnie znany i istnieje duże prawdopodobieństwo, iż autor Apokalipsy stosował go nie pod wpływem oriental-

¹ Zob. W. Bousset, *Die Offenbarung des Johannes*, (Kritisch-exegetischer Kommentar über das Neue Testament), Göttingen⁶ 1966, 196; H. Kraft, *Die Offenbarung des Johannes* (Handbuch zum Neuen Testament, 16 a), Tübingen 1974, 46.

² Zob. H. Kraft, 1. c.

³ *Die Offenbarung des Johannes*, (Handbuch zum Neuen Testament, 16), Tübingen 1953, 16.

nych wierzeń i mitów, lecz miał na względzie aktualną sytuację lokalnych Kościołów, mianowicie ich obronę przez kompetentny autorytet przed uzurpacją rzymskich cesarzy.

Poza Apokalipsą św. Jana nie spotyka się ani w Starym, ani w Nowym Testamencie symbolicznego obrazu siedmiu gwiazd trzymanyh w prawej ręce. Pewną dalszą analogię może stanowić tekst Jb 38, 31 (por. 9, 9), który ma znaczenie analogiczne do orientalnej interpretacji tego symbolu, mianowicie, że Bóg tylko posiada moc nad gwiazdnymi konstelacjami.

W księdze Hen et.⁴, występuje siedem gwiazd w znaczeniu przenośnym o istotach świadomych i odpowiedzialnych, które zostały ukarane. Nie ma jednak podstaw dla upatrywania w tekstach Hen et. tych samych siedmiu gwiazd, które są obecne w Ap 7, 16 a, 20; 2, 1 b; 3, 1 b, gdyż opisy Apokalipsy odnoszą się do zupełnie odmiennej sytuacji. W bliskim kontekście nie ma wzmianki o przekroczeniu przykazań ani o sankcji, jak w Hen et., w dalszym kontekście zaś do 2, 1 b i 3, 1 b występują tylko ostrzeżenia, upomnienia, wyrazy uznania i pochwały oraz obietnice warunkowej nagrody. Te oceny dotyczą zawsze konkretnych postaw w określonych sytuacjach historycznych, podczas gdy w tekście Hen et. przeważają elementy fantastyczno-mitologiczne. Również tekst Hen. słow. 30, 2 n, w którym wylicza się imiennie siedem gwiazd, nie daje podstaw dla analogii do Ap 1, 16 a lub innych tekstów Ap 1—3, ponieważ tylko wymienia siedem gwiazd w opisie aktu stwórczego.

Wprawdzie sam wyraz „gwiazda” zachodzi wielokrotnie w najrozmaitszym kontekście i w różnym sensie zarówno w pismach kanonicznych obu Testamentów, jak i w tradycji judaistycznej, jednak dla metafory „siedem gwiazd w prawej ręce” nie ma odpowiednika ani w pismach kanonicznych — poza Apokalipsą św. Jana, ani w tradycji judaistycznej.

SENS „SIEDMIU GWIAZD” W Ap 1—3

Poszczególne symbole obrazu „siedem gwiazd w prawej ręce” mają w świetle źródeł, różne znaczenia: „gwiazda” — oznacza, w sensie wyrazowym, ciało niebieskie, planetę; w przenośni stosuje się zarówno do aniołów, jak i do ludzi, a także bóstw mitologicznych; „prawa ręka” może oznaczać władzę, moc autorytet, część — por. 1 Krl 2, 19; Ps 110, 1; 138, 10; Wj 15, 6; liczba „siedem” — pełnię: w sensie pozytywnym — doskonałość, lub negatywnym — pełnia zła. Zatem rozpatrywanie znaczenia poszczególnych elementów tego symbolicznego obrazu może nie przynieść jego rozwiązania w Ap 1, 16 a. 20; 2, 1 b; 3, 1 b.

⁴ Por. 18, 13—16; 21, 1—6. Także rozdz. 6—21.

W Ap 1, 20 podaje się interpretację dwóch symboli: „siedem świeczników” — jako siedem Kościołów oraz „siedem gwiazd w prawej ręce” jako aniołów siedmiu Kościołów. W świetle relacji autora wyjaśnienie to pochodzi od postaci, która przedstawiła się w formule samookreślenia 1, 17 c. 18 i utożsamia się z „podobnym do Syna człowieczego” (Ap 1, 13). Zatem zdaniem autora tekstu, interpretacja tych symboli ma charakter autorytatywny, co zresztą wynika z charakteru formuły w Ap 1, 17 c. 18, ze związku tej postaci z „podobnym do Syna człowieczego” z w. 13-go, a także ze stosowanej w 1, 20 formy zaimkowej *mou*. Wyjaśnienie siedmiu świeczników jako siedem Kościołów jest jednoznaczne; natomiast siedmiu gwiazd jako „aniołów” siedmiu Kościołów nie przynosi definitywnego rozwiązania symbolu „siedmiu gwiazd”. Powstaje bowiem pytanie, kogo należy rozumieć przez tych ostatnich? W jakiej relacji pozostają oni do siedmiu Kościołów? Czy określenie „aniołów” ma tu sens wyrazowy i odnosi się do istot niebieskich, np. do aniołów stróżów Kościoła, czy też występuje ono w sensie przenośnym i oznacza personifikacje wspólnot, czy wreszcie ludzi — zwierchników siedmiu Kościołów? Zwięzłe zestawienie opinii autorów wraz z bibliografią podaje A. Jankowski⁵.

Pogląd, że „siedem gwiazd” (aniołów) są aniołami stróżami Kościołów lub personifikacjami wspólnot, niebieskimi reprezentantami Kościołów⁶, względnie ich niebieskimi sobowtórami — jak pisze E. Lohmeyer⁷, wydaje się nie do przyjęcia ze względu na liczne konkretne okoliczności, jakie podaje się w pismach, a które nie znajdują zadowalającego wyjaśnienia we wspomnianych hipotezach. Oto niektóre trudności: jaki sens miałyby pośrednictwo Jana, żyjącego na ziemi, w przekazywaniu treści pomiędzy osobami w świecie nadprzyrodzonym, tzn. pomiędzy Zmartwychwstałym Chrystusem a aniołami stróżami Kościołów lub ich personifikacjami (świat idei)? Czy te ostatnie w ogóle mogłyby być partnerami dialogu i podmiotami zdolnymi do przyjęcia konkretnych zobowiązań warunkowanych środowiskiem egzystencji tych Kościołów? W dodatku, treść jest przekazywana w formie właściwej społeczności ziemskiej,

⁵ *Apokalipsa św. Jana*. Wstęp — Przekład z oryginału. Komentarz. (Pismo św. Nowego Testamentu w 12 tomach, t. 12), Poznań 1959, Excursus II, 295 n.

⁶ Cf. T. Holtz, *Die Christologie der Apokalypse des Johannes*, Berlin² 1971, (TU 85), 113 nn.

⁷ *Die Offenbarung*, 18. Natomiast G. B. Caird wykazuje brak jednoznacznego poglądu, ponieważ w interpretacji „gwiazd” (aniołów) w Ap 2, 1 b przyjmuje opinię Lohmeyera określając je jako „heavenly counterpart” siedmiu Kościołów, w 3, 1 b zaś utożsamia je z Duchem Świętym. (*A Commentary on the Revelation of St John*, London 1966, 24, 48). Oryginalną interpretację przedstawił E. Schweizer, *Die sieben Geister in der Apokalypse*, w: *Neotestamentica. Gesammelte Aufsätze*, I, Stuttgart (1963), 195.

za pośrednictwem pisma, listu, z wyszczególnieniem wielu konkretnych okoliczności i ziemskich uwarunkowań. Zresztą pisma Ap 2—3 prawdopodobnie nie mają nawet charakteru indywidualnych listów, lecz raczej spisanej mowy proroczej.

Przy założeniu, że „gwiazdy” (aniołowie) są aniołami stróżami Kościołów, nie sposób wyjaśnić nagany, upomnień, ostrzeżeń i grózb, które dotyczą złego postępowania ludzi — członków Kościołów na ziemi; wszak oni sami będą za nie ponosili konsekwencje zarówno w życiu doczesnym (Ap 2, 5. 16. 22 n), jak i po śmierci (2, 11 b). Jak wyjaśnić wezwania do wierności i wytrwałości, zachęty do walki aż do zwycięstwa na wzór Jezusa z Nazaretu, który zwyciężył (Ap 3, 21) dzięki temu, że będąc posłusznym Ojcu, wiernie wypełnił swoją misję na ziemi? Jak wyjaśnić nagrody obiecane nie „gwiazdom” — „aniołom” lecz tym, którzy wytrwale i mężnie walczą na ziemi oraz zwyciężają dzięki krwi Baranka (Ap 12, 11)? Jakaż w tym wszystkim miałyby być rola aniołów stróżów, skoro ludzie sami ponoszą odpowiedzialność za swoje postępowanie, nie zaś ich aniołowie stróżowie ani aniołowie stróżowie wspólnot. Zresztą rola aniołów stróżów, w świetle innych źródeł Objawienia, ogranicza się do obrony, sugestii, perswazji, a więc do roli prewencyjnej. Natomiast w pismach Ap 2—3 nie chodzi o dziedzinę sugestii i rolę prewencyjną tylko, lecz o rzeczywiste postępowanie ludzi żyjących na ziemi w określonym środowisku kulturowym; chodzi o decyzje i czyni dobre lub złe oraz o konsekwencje za nie.

Przechodząc do omawiania symbolu „siedmiu gwiazd” (aniołów) ze stanowiska postaci, która je trzyma, trzeba podkreślić, że postać ta jest stosunkowo precyzyjnie określona i dlatego może ona wnieść dużo danych dla wyjaśnienia symboliki siedmiu gwiazd. Ona utożsamia się z Chrystusem Zmartwychwstałym, który posiada Bożą egzystencję oraz boskie atrybuty i kompetencje. W Ap 1, 9—20 i Ap 2—3 jest ona przedstawiona w licznych związkach z Kościołami. Zważywszy, że symboliczna czynność „trzymania w prawej ręce” jest wyrazem władzy i kompetencji, a „przechadzanie się wśród siedmiu świeczników” oznacza Jego obecność wśród siedmiu Kościołów, wniosek wydaje się być oczywistym: „siedem gwiazd” (aniołowie siedmiu Kościołów) należą do tej samej rzeczywistości co Kościoły i są ich integralną częścią. Wniosek ten zostaje potwierdzony w korpusie pism Ap 2—3, gdzie Chrystus upomina, ostrzega, grozi, obarcza odpowiedzialnością za sytuację w lokalnych Kościołach — czyniąc to wszystko pod adresem przede wszystkim „aniołów siedmiu Kościołów”. Wydaje się więc, że Chrystus wykonuje swoją władzę nad lokalnymi Kościołami przez swoich pełnomocników, którzy są nazywani *angeli* (Ap 1, 20), czyli „wysłańcy”, „posłańcy”.

Prawdopodobnie nie chodzi jednak o *angeli* w sensie „wysłańców” — delegatów wspólnot skierowanych do Jana na apostołską odprawę i którym Jan wręczałby listy, lecz o *angelos* w sensie bi-

blijnym (LXX; por. Ml 2, 7; 3, 1; Ag 1, 13)⁸. Jeżeli przyjmie się, że termin *ángelos* występuje w Ap 1—3 w analogicznym znaczeniu jak w Starym Testamencie (LXX), to byłoby to zgodne z duchem i stylem autora Ap 1—3, który zapożyczył wiele elementów ze Starego Testamentu. Ta zgodność mogłaby przemawiać za słusznością interpretacji „siedmiu gwiazd” (aniołów siedmiu Kościołów) jako proroków — zwierzchników siedmiu Kościołów.

Powyższa interpretacja zostaje potwierdzona w Ap 3, 1, gdzie umieszcza się w tej samej formule „siedem gwiazd” i „Siedem Duchów Boga”. Skoro „Siedem Duchów Boga” występuje w zakończeniach listów w pewnej paraleli do „aniołów” w adresach tychże listów do siedmiu Kościołów, a dalej „Siedem Duchów Boga” stanowi jedność, bowiem jeden i ten sam „Duch” przemawia do Kościołów⁹ oraz utożsamia się w pewnym sensie z podmiotem mówiącym w formule prezentacji, to właściwym podmiotem oddziaływania tego „Ducha”, przez którego przemawia Zmartwychwstały Chrystus, są również *ángeloi* (posłańcy). Warunkiem zaś skutecznego wpływu „Ducha” na *ángeloi* jest ich ścisła więź z Kościołami w tym samym porządku egzystencji i w określonych uwarunkowaniach historycznych. W przeciwnym razie *ángeloi* nie byłoby zdolni wywiązać się z różnorodnych zadań stawianych im w poszczególnych pismach. Zatem „aniołowie” w Ap 2—3, a w konsekwentnie także w Ap 1, są ludźmi „prorokami-zwierzchnikami” lokalnych Kościołów.

Powyższe rozwiązanie jest zgodne także z danymi z innych źródeł Objawienia Nowego Testamentu, według których Chrystus Zmartwychwstały pozostaje w bezpośredniej relacji z tymi, którzy na podstawie Jego mandatu i w Jego zastępstwie sprawują w Kościele określone funkcje, za które też są wobec Niego odpowiedzialni, jak to wyraźnie wynika z listów św. Pawła (por. 2 Kor 5, 20; Ef 6, 20; 1 Kor 9, 16).

W Ap 2—3 kładzie się szczególny nacisk na funkcje hierarchii w wspólnotach lokalnych. „Aniołowie siedmiu Kościołów” są narzędziami Chrystusa Zmartwychwstałego i Ducha Świętego. Co więcej, w tych pismach jest zawarta apologia sakralnego charakteru tej władzy w lokalnych Kościołach. Nie można zgodzić się z tymi autorami, którzy podtrzymują opinię, że Ap 2—3 są dowodem, iż pierwotny Kościół nie posiadał hierarchicznej władzy i istniały tylko luźne wspólnoty złączone jedynie duchową więzią w Chrystusie i Duchu Świętym¹⁰. Bowiem systematyczna analiza tekstów Ap 1, 9—20 i formuł wstępnych listów Ap 2—3 prowadzi do przeciwnego

⁸ Zob. H. Kraft, *Die Offenbarung*, 51.

⁹ W stereotypowej formule w zakończeniach pism do poszczególnych Kościołów występuje zawsze liczba mnoga — „co mówi Duch do Kościołów” (Ap 2, 7 par.).

¹⁰ Zob. A. Satake, *Die Gemeindeordnung in der Johannesapokalypse*, Neukirchen—Vlyun 1966, 19 nn.

wniosku, mianowicie, że pisma Ap 2—3 są świadectwem, iż pierwsze chrześcijańskie wspólnoty posiadały już instytucjonalną władzę, która wykonywała w stosunku do lokalnych Kościołów wiele podstawowych funkcji duszpasterskich, aczkolwiek nie była jeszcze pod względem formalnym i jurydycznym tak rozwinięta jak dziś i sposobem wykonywania przypominała raczej funkcje proroków.

Warszawa

FRANCISZEK SIEG SJ

W I A D O M O Ś C I I U W A G I

Józef Reczek

GNOSTYCY Z NAG HAMMADI

Dwa znaleziska, dokonane wnet po II wojnie światowej, wywołały wielki choć nierównoczesny rozkwit badań nad słabo wcześniej znanymi ruchami religijnymi Syrii, Palestyny i Egiptu od II w. przed Chr. do IV w. po Chr. Były to znaleziska w Qumran (Jordania) i w Nag Hammadi (Egipt). Pierwsze wzbudziły zainteresowanie przede wszystkim biblistów i badaczy judaizmu epoki rzymskiej oraz początków chrześcijaństwa, drugie — koptologów i badaczy gnostycyzmu. W Polsce o znaleziskach qumrańskich pisano wielokrotnie, natomiast rzadko o znaleziskach z Nag Hammadi. Opublikowanie pierwszej książki na ten temat — chodzi o *Teksty z Nag Hammadi* (z języka koptyjskiego przetłumaczyli Albertyna Dembska i Wincenty Myszor. Wstępem i komentarzem opatrzył... ks. W. Myszor). Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy, t. XX. Akademią Teologii Katolickiej, Warszawa 1979, s. 332 — jest dobrą okazją przypomnienia tego ważnego wydarzenia.

BIBLIOTEKA Z NAG HAMMADI

W grudniu 1945 r. dwaj bracia, Muhammad i Chalifah synowie Alego, z rodu as-Samman, w czasie prac polowych w dolinie Nilu niedaleko Nag Hammadi w Górnym Egipcie znaleźli w ziemi gliniany garnek, w którym zamiast spodziewanych skarbów znajdo-